

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ՈՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ԱՄՆ-Ի 1917 Թ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

ՄԱԽՍՈՒՐՅԱՆ Գ.Գ.

1917 թ. աշնան ու ձմեռվա քաղաքական իրադրությունը բազում վտանգավոր ու կենսական նշանակության խնդիրներ էր հարուցել հայ հասարակության առջև: Դրանց, նաև ամերիկյան մայիսյան այն նախաձեռնությանը, որն ի հայտ էր եկել Առաջին աշխարհամարտին ԱՄՆ-ի միանալուց քիչ հետո, հարկավոր էր լուծում տալ ներքին և արտաքին ծայրաստիճան բարդ պայմաններում: Այդ նախաձեռնությունը է. Ռուսի առաքելությամբ իրականացվող մեծ ծրագրի մասնիկն էր: Ամերիկյան մասնագետների խումբ էր գործուղվել Ռուսաստան՝ նրա պատերազմական կարիքներն ու ռազմունակությունը վերականգնելուն միտված քայլերը սահմանելու համար¹:

Գնահատելով Փետրվարյան հեղափոխության հետևանքներն ամբողջ Ռուսաստանի համար ու հաշվի առնելով Կովկասյան ճակատի էական թուլացման վտանգը՝ Թիֆլիսում հյուսիսամերիկյան տերության հյուպատոս Ֆ. Վ. Սմիթն առաջարկել է կազմավորել արևմտահայ մեկ զորախումբ² (զորամաս, զորաբաժին, դիվիզիա) ռուսական բանակի կարգադրության ներքո և այն հանձնել Անդրանիկ Օզանյանի հրամանատարությանը: Դիվանագետը մայիսի 29-ին հանդիպել է Անդրանիկին, նրան ուղեկցող Լ. Լյուլեճյանին³ և թարգմանիչ Վ. Թոթովենցին ու քննարկել այդ նախագիծը⁴:

¹ United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59 General Records of the Department of State, class 763.72/document 6430 (այսուհետև՝ US NA):

² Քաջունի Ե., Հայկական առանձին հարուածող զորամասը: Ժենեռալ Անդրանիկ: Պոսթոն, 1921, էջ 230: Անդրանիկի կիրառած եզրույթը: Արևմտահայ խորհրդի ձևակերպմամբ՝ զորաբաժին:

³ Լևոն Կարապետ Լյուլեճյանը (1892-1974) Խարբերդի Եփրատ քուլեջի պրոֆեսորների որդին ու եղբայրն էր: Դասավանդել է քաղաքի Սբ Ստեփանոս եկեղեցուն կից գործող դպրոցում: 1915 թ. հունիսին դայմադամի ձեռքով խոշտանգված ու ԱՄՆ հյուպատոսարանում թաքնված մեծ եղբոր՝ Տոնապետի հետ փախել ու 1916 թ. հասել է Էրզրում: Եղբայրը օգնել է Էրզրումում ԱՄՆ հյուպատոսին զաղթականներին խնամելու գործում ու 1917 թ. այնտեղ մահացել է տիֆից: Բսկ Լևոնը հասել է Թիֆլիս ու միացել Անդրանիկին: 1925 թ. Ֆրեզնոյում եղել է «Մշակ» շաբաթաթերթի խմբագիր: «Անդրանիկի բեռնով Առաքելոց վանքի կոիւր և Խալիլ բեգի սպանությունը» (Պէրոյթ, 1966), «Կաքաւներ ալ տուն պիտի չվերադառնան» (Պէրոյթ, 1973) գրքերի հեղինակն է:

⁴ Մարմարյան Ա. [Թոթովենց Վ.], Ջոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 263-264: Կարինեան Գ., Ազգային հերոս Ջոր. Անդրանիկ եւ իր

Միացյալ Նահանգներն ու նրանց եվրոպական դաշնակիցները պատրաստ էին զենքով և հանդերձանքով ապահովել այս միավորումը՝ գործողությունները հսկելու իրավունքով: Նախնական կազմակերպական ծախսերը հոգալու համար հյուպատոսը տրամադրել էր 10 հազար դոլար: Դիվիզիան մարտնչելու էր Արևմտյան Հայաստանում՝ աջակցելով անգլիացիների ռազմական գործողություններին Պարսկաստանում կամ նրանց առաջխաղացմանը դեպի Մոսկու:

Անդրանիկը կազմել է ռազմական գործադրական քարտեզ ու փաստաթղթեր, որոնք հունիսի 2-ին հանձնել է Ֆ. Վ. Սմիթին, իսկ հյուպատոսը դրանք առաքել է Պետրոգրադ՝ իր վերադաս՝ դեսպան Դ. Ռ. Ֆրենսիսի, անգլիացի, ֆրանսիացի և իտալացի պաշտոնակիցների, ինչպես և Ա. Կերենսկու հետ քննարկելու նպատակով: Վավերագրերի պատճեններն ուղարկել են եվրոպական մայրաքաղաքներ, որտեղ դրանք հավանության են արժանացել: Այնուհետև՝ օգոստոսին, քարոզիչ Է. Յարոռուն Ֆ. Վ. Սմիթի ներկայությամբ ծանոթացնում է Անդրանիկին երկու բրիտանացիների՝ զեներալ Օ. Շոռի և Ջ. Գրեյսիի հետ: Քառյակը քննարկել է 8 զնդերի հավաքագրման խնդիրները՝ ընդունելով յուրաքանչյուր զնդի 3 գումարտակային կազմը: Համաձայնության են եկել մարտիկների 10-20 հազ. ընդհանուր թվի վրա՝ արտաքին ֆինանսավորման ու 150 բրիտանացի խորհրդականների տրամադրման պայմանով: Հայոց կենտրոնական Ազգային խորհուրդը փորձ է արել խլել բրիտանացիների հետ շփման նախաձեռնությունը⁷, այնուամենայնիվ, ինչպես Պետրոգրադում, այնպես էլ Թիֆլիսում Խորհրդի անդամները չէին շտապում Ֆ. Վ. Սմիթի հետ բանակցություններ ձեռնարկել: Հետևաբար, իրավիճակը սառեցվել է մինչև աշուն:

1917 թ. նոյեմբերին, երբ ռուսական հեղափոխության նոր խորացումն իրականություն դարձրեց Կովկասյան ռազմաճակատի լիակատար փլուզումը, ամերիկացիները դարձյալ նախաձեռնող դուրս եկան: Ամսի 8-ին

պատերազմները, Փարիզ, 1953, էջ 171-174: **Ղարիբջանյան Գ. Բ.**, Ժողովրդական հերոս Անդրանիկ, Ե., 1990, էջ 94: **Նազարյան Ա. Ս.**, Հայկական գործառնության կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Ե., 1999, էջ 116-117: **Այվազյան Հ.**, Զորավար Անդրանիկ և Հովհաննես Թումանյան, Ե., 2004, էջ 76:

⁵ **Մարմարյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 264, 269; հուշագրի ամփոփումը տե՛ս **Չոբուրյան Է.**, Մեծ պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 49-51: Քարտեզի նկարագրումը տե՛ս **Միքիսեան Ա.**, Ինչպե՞ս պետք է գրաւել Թրքահայաստանը, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 8:

⁶ Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը 1914-1917, Պոսթոն, 1924, էջ 62-63 (այսուհետև՝ Պատմական օրագրութիւնը); **Hovhannisian R.**, Armenia on the Road to Independence, 1918. Berkeley and Los Angeles, 1967, p. 82; **Arslanian A.** The British Decision to Intervene Transcaucasia during World War I (The Armenian Review, Boston, 1974, vol. 27, № 2, p. 151).

⁷ Պատմական օրագրութիւնը, էջ 69:

Մ. Պապաջանյանը զեկուցում է ՀԱԽ-ում փոխգնդապետ Ա. Խ. Թորգոմի հետ Բաքվում իր ունեցած զրույցի մասին: Խոսքը 10-15-հազարանոց արևմտահայ դիվիզիայի մասին էր. այն պետք է աջակցություն ցույց տար անգլիացիներին Պարսկաստանում: Այդ զորախումբը կազմավորելու համար պահանջվում էր 3 ամիս: Դաշնակիցները խոստանում էին ապահովել հրահանգիչներով և հանդերձանքով, ընդհանուր ծախքը ռուսական կառավարության վրա էր: Ա. Խ. Թորգոմը պատրաստ էր Ազգային խորհրդի լիազորություններով մեկնել արտերկիր՝ ու բանակցություններ վարել: Նույն բովանդակությամբ հուշագիրը՝ ֆրանսերեն, հղել է ՀԱԽ-ին⁸:

Նոյեմբերի 17-ին փոխգնդապետին անձամբ ունկնդրել են այդ ատյանում, իսկ ամսի 30-ին Խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանը զեկուցել է իր զործրնկերներին Փարիզում Հայոց ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարից ստացած հեռագրի մասին⁹: Ըստ այդմ՝ վերջինը հաստատում էր բանակաշինության գործում արտաքին աջակցության հեռանկարն ու հայցում պաշտոնական բանակցություններ սկսելու արտոնություն¹⁰: Խորհրդի անդամների արձագանքն ընդհանուր առմամբ դրական էր, սակայն որևէ որոշման չէին հանգում. նման անորոշությունը վնասում էր ընդհանուր իրավիճակին և անկողմնակալ արտացոլում դրա բարդությունը:

Կենտրոնական խորհուրդը, հաշվի առնելով դիվիզիայի՝ ռուսական կառավարությանը ենթակա լինելու հանգամանքն ու Գ. Փաստրմաճյանի՝ արտգործնախարար Մ. Բ. Տերեսչենկոյի հետ հանդիպման¹¹ մասին զեկուցագիրը, Արևմտյան Հայաստանը դիտարկում էր որպես ապագա Ռուսաստանի մաս: Հետևաբար, նա իր կազմում էր ներառում Արևմտահայ Ազգային խորհրդի Բյուրոյի երկու անդամի: Սակայն Արևմտահայ խորհուրդը

⁸ Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 21, 36 (այսուհետև՝ ՀԱԱ):

⁹ Նույն տեղում, թ. 52 շրջ.: Ահա հեռագրի տեքստը. «Զոր. Անդրանիկ, Կոչ կ'ընեն քեզի և քու բոլոր զինակիցներուդ որ կրցածիդ չափ դուրս բերես բոլոր ուժերդ և կարելի եղած չափով պաշտպանես Վան, Բիթլիս և Կարին: Նյութականդ ապահոված է»: «Նուբար»՝ Պատմական օրագրությունը, էջ 65: **Կարինեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 174:

¹⁰ Այդ պահին Ֆ. Վ. Սմիթը դիմում է իր կառավարությանը՝ նոր հայկական զորքերի զգեստավորմանը 1 մլն դոլ. հատկացնելու առաջարկով: Քիչ ավելի ուշ Լոնդոնում ԱՄՆ դեսպան Ու. Պեյթը հավաստում է պետքարտուղարին իրենց եվրոպացի զինակիցների վճռականությունը՝ հայերի զինուժը ֆինանսավորելու առնչությամբ: *StFu Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918 Russia*, in 3 vols., vol. II, Was., 1932, p. 591-593 (այսուհետև՝ *Papers Relating*); *Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., сост. и пер. Г. Г. Махмура, Е., 2012, с. 17 (3БЛбхС»п"8 Армения в документах)*:

¹¹ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. և կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, կազմ.՝ Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, Ե., 2004, էջ 115:

ցանկանում էր տեսնել իր հայրենիքը որպես անջատ ու անկախ միավոր¹²։ Ուստի նա հրավիրում էր ՀԱԽ-ը՝ համատեղ լսումների ու միասնական որոշումների կայացման համար։ Եվ այդ ամենը Կովկասյան ռազմաճակատի աղետալի փլուզման համատեքստում։

Նկատի ունենանք, որ 1917 թ. սեպտեմբերի դրությամբ ռազմական դիրքերում կար 880 հազ. զինվոր, սակայն հոկտեմբերին 220 հազ. մարդ լքեց խրամատները, իսկ մնացած անձնակազմից միայն 130 հազ. հոգի (20 տոկոսից պակաս) տեղակայված էր 1914 թ. պետական սահմանից դուրս։ Նոյեմբերին դիրքերում մնաց լոկ 60 հազարը. սա խաղաղ պայմաններում պահանջվող նվազագույն թիվն էր, բայց հնարավոր հարձակումը հետ մղելու համար հարկավոր էր հավաքագրել մինչև 200 հազար ռազմիկների։ Բսկ հայերը այդ պահին ունեին ընդամենը 15 հազ. մարտիկից ոչ ավելի¹³։ Դեկտեմբերին, Երզնկայի զինադադարին զուգահեռ, Ֆ. Վ. Սմիթը գրում էր Վանից Տրապիզոն ընկած ռազմաճակատի լիակատար բարոյալքման մասին¹⁴։ Այդ ընթացքում ամեն օր երկաթուղային փոխադրմամբ մեկնում էր մարդատար երեք կառախումբ¹⁵։

Ճակատի փլուզման իրողությունը ստիպում էր հայերին ստանձնել ավերված Արևմտյան Հայաստանն ու պաշտպանել Կովկասը. հե-տևաբար երկու խորհրդի շահերը միահյուսվում էին։ Սակայն ՀԱԽ-ը միանգամից հրաժարվեց երկիրը պահելու կամ այնտեղ եռանդով դիմադրելու հնարավորությունից¹⁶։ Նա իր ուշադրությունը սևեռեց Կովկասի պաշտպանության վրա, այսինքն՝ արևմտահայերի ռազմունակ ուժերը դառնում էին կովկասյան անվտանգության բաղադրիչ։ Անգամ այդ խնդիրը լուծվում էր ծայրաստիճան դանդաղ ու առանց նախաձեռնության՝ ՀԱԽ-ը շատ վատ էր ընկալում վտանգի իրական սրությունը¹⁷։ Թիֆլիսում գործող Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ Պ. Օ. Շարդինյին, օրինակ, Ա. Ահարոնյանի հետ խոսելիս զարմանում էր նման պահվածքի վրա¹⁸։

¹² Այվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 85։

¹³ Հարկավոր գորքերի գնահատումը գեներալ Ջ. Հարբորդի առաքելության կողմից՝ Армения в документах, с. 327։ Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 50 շրջ., 53 շրջ.-54։

¹⁴ US NA, RG 59, 861.00/848.

¹⁵ Էջելոն։ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 86։

¹⁶ Քաջունի Ե., նշվ. աշխ., էջ 231։ Չեկայան Ա., Ջորավար Անդրանիկ, Ե., 1990, էջ 402-403։

¹⁷ Տե՛ս օրինակ Ա. Օզանյանի հոկտեմբերի 7-ի հայտարարությունը Ազգային համախորհրդակցության 6-րդ նիստում՝ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 195։ Կամ ՀԱԽ-ի՝ նոյեմբերի 30-ի նիստում հնչեցրած կարծիքը, թե ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջ տեղի չի ունենա՝ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 54 շրջ., 85։

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 70։

Կատարելով ապրիլի 26-ի կարգադրությունը՝ ռուսական հրամանատարությունը ստեղծեց Թուրքահայաստանի գեներալ-կոմիսարիատը՝ գեներալ-լեյտենանտ Պ. Բ. Ավերյանովի և Հ. Ջավրիևի գլխավորությամբ։ ՀԱԽ-ն ընտրել էր Թ. Նազարբեկյանի Հայկական զորաբանակի (կորպուսի) կազմավորման համար Հատուկ կոմիտե, որը պետք է գործեր վերոնշյալ կոմիսարիատին կից։ Այդ մարմինը դիտարկում էին որպես հայկական կառավարության տիպար՝ ապագա ինքնավարության համար, իսկ կորպուսը հայկական բանակի սաղմն էր, թեև կոմիտեն փող չունեի կոմիսարիատին տրամադրելու և զորամասեր կազմելու համար։ Արևմտահայերի խորհուրդն էլ հենվում էր դաշնակիցների և Հայ դատի միջազգային կարգավիճակի, Փարիզում գտնվող Ազգային պատվիրակության վրա։ Ինչ վերաբերում է դիվիզիային, այն ենթարկվում էր ռուսական բանակին։ Առկա իրավիճակում այդ զորախմբի հրամանատարի նշանակումը դարձել էր ոչ թե ռազմական, այլ քաղաքական խնդիր՝ առաջացնելով տեղական, իշխանական օղակների միջկուսակցական ու ներկուսակցական շահերի բախում։

ՀԱԽ-ը, որտեղ ՀՅԴ-ն էր գերիշխում, ու նրա Հատուկ կոմիտեն առաջարկեցին, իսկ հետո առարկեցին դաշնակցության հետ իր կապերը վերջերս խզած Անդրանիկի թեկնածությանը։ Դրա փոխարեն նրանք առջարկում էին մարտերի ղեկավարման համար ոչ պիտանի նոր ստյան՝ Հ. Բեկզադյանի, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Վ. Փափազյանի ու Սեպուհի մասնակցությամբ¹⁹։ Նշվում էր Ա. Օզանյանի ռազմական կրթության բացակայությունը, թեև նորանշանակ եղյակում (կամ քաղյակում) էլ չկային կադրային զինծառայողներ։ ՀԱԽ-ում անտեսում էին պաշտպանության հեղափոխական ձևերի և բոլոր ռազմունակ բնակիչներին զանգվածաբար զինելու անհրաժեշտությունը, հսկում էին հասարակությանը կոչերով դիմելու մենաշնորհն ու ռազմական հարցերին մոտենում էին ելնելով նախ քաղաքական նկատառումներից։

Այնինչ հայերի համար պահի միակ ու կենսական նշանակություն ունեցող քաղաքականությունը պաշտպանությունն էր։ Նման իրավիճակում լավագույն վարվելակերպը յուրաքանչյուր խնդրի «ապաքաղաքականացումն» է՝ առանց տեսությունների և բարդացումների առարկայական կարգավորումն է։ 1917 թ. սկզբին դաշնակիցների փորձագետները, իսկ ամռանը ամերիկացիներն էլ Ռուսաստանի հիմնական ռազմական խոչընդոտն են համարել թերզարգացած փոխադրամիջոցներն ու անկատար մատակարարումը։ Ամենաթույլ տեղը ոչ այնքան զինվորների կամ պաշարների պակաս-

¹⁹ Սովորաբար տալիս են Ռ. Տեր-Մինասյանի, Վ. Փափազյանի և Սեպուհի անունները (Նազարյան Ա. Ս., նշվ. աշխ., էջ 180), բայց ՀԱԽ-ի ղեկավարների 15-ի նիստում առկա է նաև Հ. Բեկզադյանը՝ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 80։

սուրյունն է եղել, որքան տեխնիկական ու կազմակերպչական բացերն էին²⁰։ Սա ամբողջապես վերաբերում էր նաև Կովկասյան ճակատին, որտեղ գործակալները չէին ստանում նպար (պարեն), զենք ու ռազմանյութ առկա առատ պահեստներից²¹։ ՀԱԽ-ի ղեկավարների 15-ի նիստում Անդրանիկն իր մտահոգությունը հայտնեց. եթե ներկա աղետալի պայմաններում Խորհրդի անդամները հրաժարվում են Դաշնակիցների օգնությունից՝ ելնելով տեսական նկատառումներից, ապա ինչպե՞ս են պաշտպանելու բնակչությանը։

Նկատենք, որ ղեկավարների 1-ին և 22-ին Փարիզում տեղի ունեցած խորհրդածոդովներում մասնակիցները որոշել են օգնել ու պաշտպանել քաղաքների մնացորդներին՝ ոչ միայն Պարսկաստանում առկա իրենց Միջագետքյան գործերի թնն ու Կովկասը փտանգից գերծ պահելու համար²²։ Ամսի 10-ի դրությամբ Անգլիայի կառավարությունն իսկապես որոշել է հայերին առաջին գումարն առաջարկել, իսկ ղեկավարների 29-ին Լոնդոնում հավատարմագրված ԱՄՆ-ի դեսպանը պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին է առաքել նոր ստացած հուշագիրը։ Դա բացատրվում էր ռազմական ֆինանսավորման ու սպա-հրահանգիչներին շտապ տրամադրելու անհրաժեշտությամբ։ Փաստաթղթում ասվում է, թե Հայաստանը «միակ պատվարն է թուրանական շարժման զարգացման դեմ»²³, և որ նրա գործընթացումը կարող է Բեռլինի ուժերով Բաղդադի երկաթուղին գրավելուց ավելի որևէ փոստափոխ իրադրություն կանխել։

Երկար ձգձգման ու ծրագրին մասնակցելու մասին անգլիացիներին հայտնելուց հետո²⁴ ԱՄՆ-ն վերջ ի վերջո խուսափել է ծախսից ու ֆինանսավորման խնդիրը թողել եվրոպացիներին։ 1918 թ. ապրիլի 3-ին Ռ. Լանսինգը պարզաբանել է. «Քանի որ Միացյալ Նահանգները Թուրքիայի հետ պատերազմական դրության մեջ չեն, վերոհիշյալ բնույթի գործողությունները բացառվում են իր կառավարության համար»²⁵։ Այդ հատկանշական որոշումն արևմտահայ գործառնախ կազմավորումը ամբողջությամբ թողել է բրիտանական հոգաձույթանքը։

²⁰ *Papers Relating, 1918 Russia*, vol. I, p. 135, 137-139, 148; Խնուս գավառի կոմիսար Ն. Նիկոլենկոյի նույնանման գնահատականները ՀԱԽ-ի ղեկավարների 1-ի նիստում՝ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 55 շրջ.։

²¹ Կարինեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 185-186։ Այվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 111։

²² *Армения в документах*, с. 20. Արևմտահայերի ուժերով հիմնադրված Հայաստանի Ապահովության խորհուրդը Թիֆլիսում տեղակայված բրիտանական ռազմական առաքելությանը որոշակի գումար է տրամադրել և վերջինիս միջոցով զինապարտների ընտանիքներին հատկացնում էին պարենավճար։ Չելեպյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 368։

²³ *Армения в документах*, с. 16.

²⁴ *US NA, RG 59, 763.72/9295*.

Հավելենք, որ ռազմաճակատի հրամանատարությունը²⁵, Հայկական զորաբանակի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը, գեներալներ Հ. Բագրատունին ու Մ. Արեշյանն ընդունում էին ամբողջ մտահղացումը և, բացառությամբ Թ. Նազարբեկյանի, հավանություն էին տալիս Ա. Օզանյանի նշանակմանը: Ամերիկացիներն ու նրանց եվրոպացի դաշնակիցներն իրավացիորեն կարծում էին, որ ռազմական պատմությունն ու մարտերը արագ ձևավորում են զորապետին²⁶, քանի որ կովում կարևորվում են միայն արդյունքը, զինվորների և բնակչության վստահությունը: Բսկ 1918 թ. սկզբին, ընդհուպ Սարդարապատ, ՀԱԽ-ի անդամներն ու զորքի նրանց հիմնականում նույնպես չեն ապահովել կազմակերպական կամ քաղաքական շոշափելի նվաճումներ: ՀԱԽ-ը չէր ցանկանում էրզրում տեղափոխել ռազմական շտաբը, որպեսզի այդ ամրոցի ռազմամթերքն ու նպարը՝ Մամախաթունի, Տրապիզոնի, Սարիղամիշի և Կարսի պահեստների հետ, ծառայեին հայկական բանակի կարիքներին: Եվ եթե Վանի պաշտպանությունը տևել է մինչև 1918 թ. ապրիլի 6-ը, ապա Հայկական կորպուսի պատասխանատվության ներքո գտնվող էրզրումը, որտեղ Անդրանիկը պետք է դիմակայեր մինչև այդ զորաբանակի հիմնական ուժերի ժամանումը, ՀԱԽ-ի և նրան ենթակա զինված ուժերի ակնհայտ նենգադուլի պայմաններում²⁷ հայերը ստիպված էին թողնել մարտի 12-ին:

Ֆ. Վ. Սմիթը նշել է, թե ՀԱԽ-ի որդեգրած հայերի հեռանալու քաղաքականությունը «կայանում էր վրացական դեկավարությանը հետևելու մեջ»²⁸: Նրա վարկելագիծը, ինչպես և զինակցին գտնելու հույսերը իրենց չարդարացրին²⁹: Հայկական հարցը նվազեց անդրկովկասյան հարաբերությունների մանրադրամի չափով:

Այնուհետև, Արևելյան Հայաստանի սահմաններում 1918 թ. ապրիլի 25-ին իրականացված Կարսի խայտառակ հանձնումը բուն ՀԱԽ-ի ռազմական ու քաղաքական ծանրագույն սխալն էր, քանի որ ռազմավարական նշանակության ամրոցները հանձնում էին թշնամու հետ որևէ համաձայնագիր կնքելուց առաջ: Բսկ Ռուսաստանում ծայր առած քաղաքացիական պատերազմը շատ շուտ ու համոզիչ կերպով հաստատել է,

²⁵ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 63:

²⁶ Միմոնյան Հ. Ռ., Անդրանիկի ժամանակը, 2 գրքով, Ե., 1996, գիրք Ա, էջ 676:

²⁷ US NA, RG 59, 763.72/13362: Այվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 130, 134, 137-138, 141, 147: Կարինեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 81: Կորպուսի և դիվիզիայի պատասխանատվության գոտիների մասին տե՛ս Կարինեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 52:

²⁸ Армения в документах, с. 30.

²⁹ Դեկտեմբերի 21-ին Ա. Չխենկելին տեղեկացրել է ՀԱԽ-ի նախագահ Ա. Ահարոնյանին, որ վրացիները մեկ զինվոր էլ չեն ուղարկի ռազմաճակատ, տե՛ս Այվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 112, 131: Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г. - июль 1918 г.). Воспоминания генерала Ф. И. Назарбекова, сост. Г. М. Шатирян, Г. А. Аветисян (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, № 3, էջ 49-50):

թե ռազմական կրթությունը ինքնին հաղթանակի լիակատար երաշխիքներ չի տալիս: Հեղափոխության և հսկայական ճակատի բարոյալքման, տարբեր երկրների շահերի և կառավարման մարմինների առատության պայմաններում ՀԱԽ-ը կարգավորում էր իր հնարավորություններից ակնհայտորեն դուրս գտնվող խնդիրը: Վիթխարի ճգնաժամի պայմաններում իշխանության ու հայերին կազմակերպելու գործում մենաշնորհ հաստատելու ձգտումը, ինչպես և սեփական գործունեությունը Սեյմին ենթարկելը, նրանից ակնկալելով երկրամասի միասնական պաշտպանություն, երկու դեպքում էլ ոչ պիտանի լուծումներ էին:

Ի վերջո, դեկտեմբերի 20-ին Ա. Օզանյանը նշանակվեց դիվիզիայի հրամանատար, ընդ որում՝ գաղտնի քվեարկության համար կազմվել է ընտրողների առանձին խումբ՝ հավասար չափով ներգրավելով երկու Ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչներին³⁰: Ու թեև ազգային հերոսն իր լիազորությունները ստացել է արևմտահայերի և արևելահայերի իրավագործությունը մարմնավորող խմբից, անհրաժեշտ սատարումը, այդուհանդերձ, ինքը չի ստացել: Եվ քանի որ Կենտրոնական խորհրդում 1917 թ. դեկտեմբերի 15-ին, 19-ին, 20-ին, 22-ին ու 1918թ. հունվարի 14-ին և փետրվարի 5-ին հնչեցրած նրա ելույթները դեռևս չեն հրապարակվել, մեր առաջարկվող հավաքածուն էապես ճշգրտում է անցուդարձի նախորդ նկարագրությունները³¹: Մանավանդ, երբ դրանց հեղինակների համար հիմք էին ծառայել 1927 թ. լրագրային նյութերը:

ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ Գ. Գ.

№ 1 Հայոց ազգային խորհրդի նիստի արձանագրություն³²:

№ 39 ԼԹ Թիֆլիս, 15 դեկտեմբերի 1917 թ., 7:00-13:00

«Բացակա էր՝ Պ. Ջաքարյան: Ներկա էր նաև Արևմտահայ Խորհրդի Բյուրոն՝ Վ. Փափագյան, Կ. Սասունի, Ա. Դարբինյան, Հ. Կուզիկյան, Հ. Գալիկյան, Անդրանիկ: Հատուկ անդամներ՝ Արամ Մանուկյան, Վ. Բաբայան, նաև Դ. Կանայան, Ա. Ջամալյան, Հ. Ջավրյան...

Քննության է դրվում խառն նիստի օրակարգի նյութը՝ թուրքահայերից դիվիզիա կազմելու խնդիրը:

Խ. Կարճիկյան զեկուցանում է. Ազգային Խորհուրդը հատուկ մարմին է ընտրել հոգալու ճակատի պաշտպանության գործը: Այդ մարմինը լիազորված

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 103 շրջ.:

³¹ Դեկտեմբերի 15-ի նիստը իր համատեքստում համառոտ ներկայացվել է. Միմոնյան Հ. Ռ., նշվ. աշխ., էջ 673-674: Տե՛ս նաև Այվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 115:

³² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 78-82 շրջ.:

է նաև Թուրքիայի հայերից դիվիզիա կազմելու³³: Քանի որ դիվիզիա կազմելու իրավունքը պաշտոնապես պատկանում է Հայաստանի կոմիսարիատին՝ Հատուկ կոմիտեն հարկ տեսավ առաջարկելու Ազգային Խորհրդին մի խառն նիստ գումարել Արևմտահայ Բյուրոյի բոլոր անդամների և Հայաստանի կոմիսարի օգնականի մասնակցությամբ:

Նախագահը առաջարկում է... զբաղվել դիվիզիայի կազմության խնդրով:

Անդրանիկ. Երեկ պաշտոնապես իրան ներկայացել են երեք հոգի, որոնք Ռուսահայ խորհրդի կողմից, իրենց ասելով, պիտի նստեն գեն. Պ. Բ. Ավերյանովի մոտ: Ես պաշտոնական գրություն ուզեցի, որից երևա, թե Ազգային Խորհուրդը նրանց ընտրել է, և գեն. Պ. Բ. Ավերյանովն էլ համաձայնել է, որ հետո կարողանամ հետները խոսել: Նրանք թուղթ չներկայացրին: Հիմա հարց եմ տալիս. ի՞նչ իրավասություն ունին այդ երեք անձը (Ռ. Տեր-Մինասյան, Վ. Փափագյան և Սեպուհ) և արդյոք դո՞ւք եք ընտրած: Ես իրանց ասի, որ կլսեմ միմիայն Ռուսահայ և Թուրքահայ խորհուրդների միասին ընտրած մարմնին: Մյուս կողմից Բժ. Հ. Զավրյանն ինձ ասում է, թե վաղը երթանք գեներալ-լեյտենանտ Պ. Բ. Ավերյանովի մոտ, և նա քեզ կնշանակե դիվիզիայի հրամանատար: Այս լսելով, երեք անձերն ասին բժիշկին. եթե դու այդ դիրքը կբռնես, այն ժամանակ մենք չենք աջակցի³⁴:

Նախագահը հայտնում է, թե խնդիրը հասունացած չէ, թե ինքն իրազեկ չէ հարցի էության, և թե հարցի քննությունը պետք է հետաձգել: Ժողովը համաձայնում է:

Անդրանիկ. Ես ևս պաշտոնապես դիմեցի ձեզ, որ խառն ժողով գումարեք, բայց չգումարեցիք: Միշտ այդպես եք եղած: Մոմենտն այսօր չէ դարձած վտանգավոր. 15 ամիս առաջ այդպես էր: Եթե ձեր որոշումն անբավական էր. կարելի չէ՞ր, որ ձեր որոշման պատճենը ուղարկեիք Արևմտահայ Բյուրոյին, որ գուցե բան ունեին ավելցնելու՝ ասեին: Ինչպե՞ս իրավունք համարեցիք միևնույն որոշել այդ-պիսի մի խնդրի: Այդ սանձգությունն անտանելի է...

Երբ արհամարհում եք Արևմտահայ Խորհուրդը և ձեր որոշումը չեք հայտնում նրան, երբ հարցի քննության ժամանակ ինձ չեք հրավիրում, որ բարոյական իրավունք ունիմ ներկա լինելու, ես չեմ կարող ընդունել ձեր որոշումները և ձեր վարվելակերպը թուրքահայ հատվածի դեմ: Պիտի առանց նրանց վճիռ չանեիք, եթե արիք, գոնե պիտի հայտնեիք: Եթե դուք մեկ ամիս է, որ մտածում եք այդ խնդրի մասին, ես 7 ամիս առաջ եմ քարտեզն ու կարծիքները տված

³³ ՀԱԽ-ի նոյեբերի 29-ի նիստում, երբ Հայկական կորպուսի կազմավորման համար ստեղծել են այս կոմիտեն, արևմտահայերին կամ նրանց գործին որևէ անդրադարձ չի եղել, ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 52:

³⁴ Վերապատմվել է. Պատմական օրագրությունը, էջ 69-70: **Կարինեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 46-48, 177-179:

ամերիկյան հյուպատոսին: Ինձ հարցրել են՝ եթե օրը գա՝ քանի մարդ կարող եմ հանել, ասել եմ 10.000³⁵, եթե ազգիս երկու կողմի ներկայացուցիչները համաձայնեն: Կոնսուլը գնում է Պետրոգրադ, խորհրդակցում երեք պետությանց կոնսուլների հետ, իմ քարտեզից ու կարծիքներից պատճենը հանելով ուղարկում են չորս պե-տությանց: 25 օր առաջ հրաման է գալիս կազմելու դիվիզիա, և ինձ կանչում են Ռոստովից և ասում են գործի գլուխ անցիր: Ստացա և Պողոս փաշայի գրությունը: Եթե 7 ամիս առաջ եմ սկսած, ինչպե՞ս չասեմ թե դուք իրավասու չեք երկու հատվածներու անունով գործելու...

Արամ Մանուկյան. Նախաձեռնությունը պատկանում է Ն. Նիկոլենկոյին, որ Խնուսի շրջանում իրավունք էր ստացել մի գունդ կազմելու... [Հետո] միլիցիայի իրավունք ստացավ... Երբ ֆրոնտը քայքայվեց, Ազգային խորհուրդն ընտրեց մի մարմին, որին 2 ամսով հանձնեց զինվորական գործի կազմակերպությունը, նաև թուրքահայ դիվիզիա կազմակերպելը... [Այն] դիվիզիայի կազմության գործին հսկելը թողեց Հովհաննես Բեկզադյանին և Ռուբենին: Ռուբենը հայտնեց, թե որոշած է հրավիրել Վ. Փափազյանին և Սեպուհին, հատուկ կոմիտեն համաձայնվեց: Այս է իրողությունը... Մենք ընդունել ենք մի քանի սկզբունքներ. ...1) Դիվիզիան պետք է լինի Հայաստանի գործը, 2) [այն] կազմվում է Հայաստանի կոմիսարիատին կից. 3) [Զորամասը] եվրոպական մտքով կանոնավոր գործ պիտի լինի... 4) Դիվիզիայի և կորպուսի միակ նպատակը պաշտպանողական պիտի լինի... [Կորպուսի] հրամանատար կազմը պիտի ընտրեր եռանդամ կոմիտեն: Նույնը մտադիր ենք անելու և դիվիզիայի կազմության մեջ... Բայց եռանդամ կոմիտեն լուծվեց, և ստեղծվեց ութանդամ մի մարմին, որ պետք է օգտագործե՛ր զինվորական միությունը, կուսակցությունները և հասարակական ուժերը իր նպատակին հասնելու համար...

Տ. Բեկզադյան. ...Դիվիզիայի գործով երկու օր առաջ ընտրված հատուկ կոմիտեն է սկսել զբաղվել, և ահա այսօր թուրքահայ Բյուրոն հրավիրված է խորհրդակցության... Եթե դուք վաղը, իբր լիազորներ, համարեք անգործնական, կարելի է փոխել:

Անդրանիկ գոհանում է այդ հայտարարությամբ և նորից պատմում է իրան եղած առաջարկի մասին, որ արձանագրված է արդեն:

Ըստ էության քննության է դրվում դիվիզիայի հարցը...

Անդրանիկ. Խ. Կարճիկյանն ասավ, թե գործիք չդառնանք և մեղա-դրեց եվրոպացիներին: Փաստն այն է, որ եթե Բաղդադ և Երուսաղեմ գրաված

³⁵ Թվացույցը դժվարընթեռնելի է, հնարավոր են 10 կամ 40 հազարը, հետևապես կանգ ենք առել նվազագույն հնարավոր տվյալի վրա: Հետագայում նշում էին 20 կամ 30 հազարի հասնող գորամասի մասին:

չլինէին՝ Կովկասը վտանգված էր: Այստեղի իշխանությունը նրանց է ձեռք մեկնում դրամի, մինչև իսկ այդուրի գործի համար: Ես դեռ մտածում եմ, թե գուցե պետք է թուրքերի հետ հաշտվել, եթե ֆրոնտն այսպես քայքայվի: Բայց խնդիր է, թե թուրքն ինչ է անելու, երբ Դադստանը և այստեղի թուրքերը ոտի կանգնեն: Այստեղի կառավարությունը հնի պես իրար դեմ է հանում Կովկասի ժողովուրդներին՝ գալով անտեր մնացող մթերքին՝ պետք է տեր դառնալ, որովհետև ռուս զորքը փչացնում է թշնամու նման: Վեց բատալիոնին իրավունք տվին ժամանակին, բայց ոչ մի դյուրություն չտվին: Այսօր 65.000 դասալիք ունինք, ո՞ր ուժն է նրանց հավաքելու, որ կորպուսը կազմվի: Հանգստի եկածների կեսն էլ փախչում է: Հազիվ վեց ամսում կարողանանք դասալիքներին հավաքել: Գալով թուրքահայ ուժին, ես չէի կարծում, թե ֆրոնտը այսպես շուտ կփչանա: Միտք ունեի շուտով զորք կազմել զարկել Սդերդ, բայց չեղավ: Դուք ասում էք, որ զորքը ինքնապաշտպանության համար է, բայց նախ երբ կամենան հարձակողականի կդառնան և երկրորդ. եթե իմ ուժը արհամարհելու լինին՝ ես չեմ հանդուրժիր, կհարձակեմ: Հետո ասում են միլիցիայի խնդիր կա, բայց ո՞վ տվավ կոմիսարիատին ռազմական ուժ ստեղծելու իրավունք, ո՞րն է նրա իրավասությունը այդ խնդրում, այդ իրավունքը վերից չէ եղած, այստեղ են տվել: Պետք է ճշտել, թե կազմվելիք ուժը ռազմական է, թե միլիցիա: Մեր ընտրած մարմինը դիվիզիա կազմել չի կարող, պետք են զինվորականներ: Երբ խրամատ մտան, ոչ ոք նրանց վրա իրավունք չունի, բացի կորպուսի հրամանատարից: Թ. Նազարբեգով և Մ. Արեշև գանգատվում էին, թե չեն կարողանում գործ անել. միջամտում են գանազան մարմիններ: Եթե այս պայմաններում եվրոպական ազդեցության էլ դեմ եք, ինչպե՞ս պիտի ապահովեք երկիրը: Երկու Խորհուրդների ընտրած մարմինը տնտեսական գործերի համար պետք է լինի և կոնստրուկտիվ ազգի կողմից օտարների մեզ վրա արած ծախսերի վրա: Երկրում կազմված բոլոր ուժերը պետք է մի իշխանության ենթարկվին:

Բժ. Հ. Այվազյան. 1) Այն որոշումը որով Ազգային Խորհուրդը դեմ է գատ ձեռնարկների զինվորական գործի մեջ՝ թուրքահայերին չի վերաբերում, 2) Թուրքահայերն իրանք պետք է լուծեն իրանց խնդիրները, 3) Ութանդամ մարմինը պետք է թուրքահայերի հետ խորհրդակցաբար գործեր դիվիզիայի խնդրում... Թուրքահայերին վերաբերյալ խնդիրների քննության ժամանակ Արևմտահայ խորհրդից երկու անդամ պիտի ներկա լինին մեր նիստերին... Ութանդամ մարմինը լիազորություն ունի միմիայն դիվիզիայի կազմակերպությունը գլուխ հանելու, այնուհետև նա ոչ մի իրավունք չունի:

Որոշում. ...Որոշվում է վճիռ արձակել, երբ Արևմտահայ խորհրդի անդամները լիազորված գան Ազգային խորհրդի նիստին»:

№ 2 Հայոց ազգային խորհրդի նիստի արձանագրություն³⁶

№ 42 ԽԲ

Թիֆլիս, 19 դեկտեմբերի 1917 թ., 21:30-3:30

...«Բացակա են Հ. Տեր-Օհանյան, Ա. Ստամբոլյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան: Ներկա է Արևմտահայ խորհրդի լիազոր մարմինը Ա. Թերզիբաշյան, Հ. Ամատունի, Հ. Գալիկյան, Սեպուհ, Հ. Վառվարյան, Հ. Հակոբյան, Վ. Փափագյան, Մ. Միրզախանյան, Կ. Սասունի: Բացի այդ ներկա են Հ. Օհանջանյան, Հ. Զավրյան, Անդրանիկ, Կ. Ղազարյան, Վ. Բաբայան, Պ. Լևոնյան...

Թուրքիայի հայոց զինվորական ուժի կազմակերպության և հարակից խնդիրներ:

Նախագահ Ա. Սահարոնյանը. ...Օտար պետությանց ներկայացուցիչները... հատկապես իրենց շահերի համար են աշխատում հայ ուժերը կազմակերպել: Առանց ժխտելու նրանց աջակցության նշանակությունը մեր գործին՝ մենք կարող ենք նրանց գործակցել, եթե լինի շահերի գույքադիպում: Զինադադարից հետո թուրքերն իրենց ուժերը դարձնելու են անգլիացոց դեմ, միաժամանակ նրանք աշխատելու են վերագրավել Հայաստանը... Բնչքան գործ գրավենք մեզ վրա, այնքան ավելի օգուտ է նրանց: Կկոտորվենք թե ոչ, այդ կոպում՝ նրանց համար միևնույն է: Այնուհետև... թուրքերը Կովկասում կարող են պայթել, նրանք պատրաստ սպասում են: Առայժմ շտապում են ազատվել ռուսներից... Քանի որ եվրոպացիք վատ եղան մեզ հետ, հայոց հարցը ինքներս մեր ձեռքը պիտի առնենք... Անգլիացիք կուզեն որ մենք մինչև Մոսկով քշենք, բայց ում ունի նք, պիտի անենք - մտածելու խնդիրներ են...

Վ. Փափագյան կարդում է [հետևյալ] որոշումը. ...«Արևմտահայ խորհրդի ուժեղացրած ժողովը իր միջոցն ընտրած 8 հոգիէ բաղկացյալ լիազոր մի հանձնաժողով, որ Ռուսահայ Ազգային խորհրդի գործակցությամբ կիրականացվի Հայաստանի ուժի կազմակերպություն: Խորհուրդը իր հանձնաժողովին տված է հետևյալ ղիրեկտիվները.

1) թուրքահայերից և դրացի բարեկամ խաղաղ ազգաբնակությունից կազմվող ուժը կկոչվի Հայաստանի Զորաբաժին՝ Երկրապահ և կհատկացվի Հայաստանի սահմաններու պահպանության և երկրի խաղաղ տարրերու պահպանության: 2) Հայտարարել թրքահայության ընդհանուր գորակոչ: 3) Երկրապահ զորաբաժնի հրամանատարության համար առաջարկվում է Անդրանիկը, 4) Երկրապահ զորաբաժնի ռազմական բոլոր գործողությունները ենթակա են հայկական կորպուսի ընդհանուր հրամանատարության, 5) Երկրապահ զորաբաժնի կազմակերպություն և այդ առթիվ եղող արտաքին բոլոր հարաբերությունները, ինչպես նաև զորաբաժնի շարժումներ, որոնք քաղաքական բնույթ կկրեն կամ դուրս են երկրապահ զո-

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 89 շրջ.-98:

րաբաժնի առաջադրված նպատակներից, ամբողջապես ենթակա են Գեներալ Կոմիսարիատին և 16-ի հանձնաժողովին. 6) ...Բանալ անմիջապես զինվորական հրահանգիչների պատրաստող գործնական կուրսեր թուրքահայ աշակերտների համար»³⁷:

Որոշված է մի կոչ հրապարակել Արևմտահայ խորհրդի, կոմիսարիատի և դիվիզիայի հրամանատարի ստորագրությամբ: Բոլոր մնացած խնդիրները կորոշվե՞լ հատուկ մարմինը, որ պիտի կազմվի ռուսահայ և թուրքահայ ութանդամ մարմինների ընտրությամբ, երեք անդամից, որոնցից երկուսը թուրքահայ և 1-ը ռուսահայ...

Ռ. Տեր-Մինասյան. ...Օտարները աշխատում են մեր համեստ գործն իրենց նպատակներին ծառայեցնել... Մտահոգում է բժ. Հ. Զավրյանի այն խոսքը, թե եթե մենք դրամ չտանք նրան՝ կերթա Ն. Ժոր-դանիայի մոտ: Նաև Անդրանիկի այն խոսքը, որ եթե դեմը տեսնեմ թույլին՝ կզարկեմ... Օտարները, ինչպես ասորական բրիգադն իրենց ձեռքն են առել, այնպես էլ ուզում են առնել մեր ուժերը... [Այն-ինչ,] Անգլիայից ոչ մի հույս չկա... Այստեղ կան բոլշևիկներ, վրա-ցիք, թուրքեր, որոնց հետ պետք է ապրենք... Վան 500 մարդ կան, ...Խնուս մի Մանուկ, մի Չոլո 300 մարդ են հավաքել, որ եղած են 1500 ...այդպես և Մուրադը Երզնկան... Ես եղա պատճառ դիվիզիայի իրավունքն առնելու... [Այն] ուզեցանք, որ զենք ստանալ կարողանանք, ...ասենք մի մարդ գտնենք, պետ նշանակենք, որ անհրաժեշտ իրերն ստանա: Դիվիզիայի պետն այստեղ մի ֆիկցիա պիտի լիներ: Եվ եթե մեր շահն այդ է պահանջում, Անդրանիկը պետք է տեղի տա: Նրա անունը բավական է, որ այս ձեռնարկին ուրիշ բնույթ հաղորդվի: Նա չպետք է պետը լինի, բայց նա պարտավոր է իր հեղինակությամբ երկրի գործի շարքերը լցնել: Եթե կազմվելիք երկրապահ գործ է, Անդրանիկն ինչպես է համա-ձայնում նրա պետը լինել: Մեպուհին ես խնդրած էի, որ մնար և մարդ լեցնելու աջակցեր: Ուրեմն երեք խնդիր կա. 1) Մենք երկրի գործի՞ն պիտի օժանդակենք, թե օտարներին ծառայենք, ...3) Պիտի ընդունենք թուրքահայերի առաջարկը Անդրանիկին դիվիզիայի պետ նշանակելու...

Անդրանիկը ասում է. Վ. Փափագյան, Ռուբեն, Մեպուհ ուրիշ կողմից ինձ առաջարկեցին դառնալ դիվիզիայի պետ: Ես նրանցից գրավոր մանդատ ուզեցի և գեներալ Պ. Բ. Ավերյանովի համաձայնությունը: Ինձ ասին, որ պետք է մեզ հավատա: Երեք օր է անցած, և երեքից մեկն այսօր ասում է թե անջատ գունդեր պետք է կազմել, ի՞նչ պատահեց, ինչո՞ւ վճիռը փոխեցին: Բմ մասին արդեն եղած է պրիկազ: Չեմ կարծում, որ Հ. Զավրյան ինքնագլուխ լինի հանած այդ պրիկազը: Հայաստան դիակ չմնաց, գիշատիչները կերան: Հիմա ձեր գլխին կպատեն: Ո՞վ ասավ, թե դուք բաժին չունեք Հայաստանից, ինչո՞ւ Ս. Մամիկոնյան այդ տեսակ խնդիր է հանում դիվիզիայի առիթով: Այստեղ

³⁷ Տե՛ս որոշման վերապատումը՝ Այվազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 115:

բաժնի հարց չկա: Հաշտություն կնքեք-չկնքեք՝ ձեզ պիտի կոտորեն: Մինչև ձեր ապահովությունը մեզ պետք է ապահովեք: Տվեք մեր գաղթականությանը հող, տուն, հաց, 80 հազար դասալիք ունիք, 160.000 զինվորացու ունիք, բայց քանի՞ մարդ ունի ձեր կորպուսը՝ 9.000, ե՞րբ կհավաքեք 32.000-ը, ինչո՞ւ պիտի ուժ կազմեք: Թուրքերն էրզրում վերցնեն, 600 թնդանոթը նրանց կմնա: Միրտս կարյունի, երբ կմտածեմ: Բայց թուրքն ևս ուժասպառ է, ձմեռ է, ձյուն և ուշ կգան: Արևմտահայ խորհուրդը առաջարկներ է բերել, քննեցեք: Գալով ինձ՝ կարող եք գրել, թե մենք հակառակ ենք՝ թող հետ առնեն:

Պ. Լևոնյան հայտնում է, թե Հ. Ջավրյանն է եկել և հրաման ստացել դիվիզիայի...

Անդրանիկ ասում է, թե Հայաստանի կոմիսարիատն իրան առաջարկում է գնդապետներ, տալիս է զենք ու հագուստ: Մուրադ հեռագրում է, որ եթե մինչև ամսի 20-ը 2.000 մարդ չհասցնենք, թողնում է դիրքերն ու հետ է գալիս: Եթե անունս ընդհանուրի շահերին վնաս է, խնդրեմ հանեք անունս, որ չասեն, թե դու էիր պատճառ: Իմ կարծիքով ազգի բոլոր ուժերը պետք է լարել...

Դուք մտածում եք հիվանդը տասն օր ավել ապրի՝ հետո մեռնի: Մեր ժողովուրդը հետ քաշելու համար ուժ է պետք: Դուք ուժ կազմել չկարողացաք, եղածը փախան: Ասում եք ճամբաները կկտրեն, բայց երբ Կովկասը սովի մատնվի՝ վրացին էլ քաղցած կը մնա: Եթե ֆրոնտը չպահվի, վրացիք էլ պիտի ստիպվին կռվելու: Վտանգ կա նաև Պարսկաստանից՝ Մակվի կողմից: Այս ժողովուրդը պետք է մեռնի, 15 ամիս առաջ ասի. «ինքնապաշտպանություն», ոչ ոք չլսեց: Հեռավոր տեսություն չունեցաք, 9-10 ամիս է թուրքը զինվում է, դուք չմտածեցիք: Հեղափոխականներդ էլ պիտի ստորուկ լինիք: Ձեզ պիտի ուտեն: Ձեզ տեղ չկա. ռուսը չի մնա, կմնա ձեր Թ. Նազարբեգովը և քայքայված կորպուսը: Դուք ինտելիգենտներդ³⁸ ձեր դերի մեջ եք, ես իմ հանդգնության մեջ եմ: Չեմ ուզում տալ իմ ժողովրդիս մնացորդը: Ճամբա տվեք դեպի Ամերիկա, երթանք. մնացեք ձեր վրացու և թուրքի հետ: Հեղափոխականներդ անբարոյականացրիք ողջ Ռուսաստանը: Չմտածեցիք ձեր անցյալը, թե որքան ռուս է գոհվել մինչև հայն ու վրացին ազատվել են: Սոցիալիստներդ մոռացաք բոլորը. քայքայեցիք երկիրը, շերեփն առաք ամենքդ ու բաժնեցիք: Ռուսը ասում է. ահա ձեր երկիրը ձեզ եմ թողնում, և երեքիդ էլ զինում է: Պիտի մեռնիք: Բան ունիք ոգևորիչ, այն ասեք: Մեռնենք տղամարդու պես: Ասածներս իրականացել են, Աստված տա սուտ ասած լինեմ այս անգամ: Ռուսը, որքան և թույլ, դեռ ուժ է: Եթե Անդրանիկի անունը կվնասե՝ վերացրեք: Կառավարությունը և դուք իմ դեմս մեռած եք: Դուք մի կշիռ ունիք, ես մի անուն: Եթե գոռամ դասալիքին՝ պիտի հետս գա: Հարյուրավոր ռուսահայեր եկած են այս օրերս: Ասում եք դիսցիպլին չի եղած դրուժինայի մեջ: Բայց հաղթություն տարած եմ: Կանոնավոր զորքի դիսցիպլինը հիվանդ է: Չպիտի

³⁸ Արձանագրության մեջ գրվել է նրա արտասանությամբ՝ ինտելգենտներդ:

ազատիք. նահատակները հիշեցեք, մեր ժողովուրդն ապահովեք: Ամեն կողմից պիտի գան՝ մեր մնացորդն էլ կոտորեն: Ասում եք. միլիցիա, բայց ի՞նչ հրացան են տալիս, զվիցերական 5-ֆրանկանոց հրացան: Եվ կարգին միլիցիա էլ չկա: Ուրտե՞ղ գտնեմ Կ. Համբարձումյանի պեսները, որ անձնվիրությամբ կաշխատի: Համազասպը երեք ամիս է գնացել է հյուսիսային Կովկաս, մթերք ու դրամ է հավաքած, մեկը չկա հարցնի, թե ի՞նչ էս անում: Եվ դեռ քաջալերանք կա լրագրի մեջ: Ահա հրամանը, ահա էս, խնդրեմ, անունս հանեք, որ վնաս չլինի մեր ցեղին: Բայց իմ պատիվը ձերն է, ի՞նչ հիմքով ինձ պիտի մերժեն: Բայց ինձ բռնել ոչ ոք չի կարող, կերթամ մինակ Բաղդադ, այնտեղ կկռվեմ անգլիացիների կողքին: Չեք մտածում ֆիզիկական գոյության մասին, բոլոր սոցիալիստներդ ալ միասին պիտի կոտորվիք: Ամեն վայրկյան սրտիցս արյուն է գնում, որ լսում եմ թե 600 թնդանոթ անտեր է մնացած: Ի՞նչ բոլշևիկ. ամբոյի է, որ ծախում է հայրենիքը...

Կ. Ղազարյան. ...Եթե մենք մեր ընթացքով տեղիք տանք թուրքե-րին՝ վրացիներն իրենց ֆրոնտը կփոխեն, և մենք կմնանք մին-մինակ:

Անդրանիկ նկատում է. Վրացիները վերջին պահուն բարեկամ չեն ձեզ...

Պ. Լեոնյան. ...Ասում եք Անդրանիկի անունը կգրգռի: Նշանակեք նրան՝ ով շատ մարդ կհավաքի, մեզ մարդ է պետք: Անդրանիկը մեր հերոսն է, որ ժողովուրդ կարող է քաշել, փոխանակ բարձրացնելու՝ ասում ենք վտանգավոր էս: Որքան ուժ ունենք, և ինչ պակասը կա՝ պետք է օգտագործենք: Անդրանիկը գյուտ է, եթե չլինեք, պիտի ստեղծեինք: Կարծում եք, թե բավական է կարգադրեք և ձեզ կլսեն: Ենթադրենք, թե ամենքը մեր դեմ են, կոտորվե՞նք: Ես դեմ եմ: Միակ ճամբան գենքի ճամբան է: Եթե կարողանանք կապվել անգլիացոց հետ՝ սա մի փրկություն կլինի: Խնդրում եմ, եթե դուք ընդունակ չեք, թողեք, որ ուրիշներն անեն: Պատասխանատու վայրկյան է: Այսօրվանից էս ալլես չեմ ենթարկվում Ազգային խորհրդին, և ինքս էլ գնում եմ Անդրանիկի հետ...

Որոշում. Նախագահը քվեարկության է դնում Ազգային խորհրդի կողմից իբր ցանկություն. «կազմել թուրքահայերից մի դիվիզիա»: Այս առաջարկը մերժվում է: Մերժվում է և թուրքահայերի առաջարկը՝ «կազմել թուրքահայերից երկրապահ զորամաս»:

Հինգ ձայնով անցնում է հետևյալ բանաձևը. «Ազգային խորհուրդը ցանկալի է համարում կազմել Հայաստանի զանազան վայրերում երկրապահ անջատ զնդեր»: Նկատելով, որ թուրքահայերի և Ազգային խորհրդի ընդունած բանաձևերի միջև տարբերություն կա, Խորհուրդը որոշում է, որ Արևմտահայ Խորհրդի ընտրած 8 անդամները և Հատուկ կոմիտեի 8 անդամները երեքական հոգի առաջարկեն, որոնք և մշակելու են մի ընդհանուր բանաձև՝ իբր համաձայնեցնող մի մասնախումբ:

Պրոֆ. Հ. Հակոբյանը նկատում է, թե իրենց առաջարկը իրենց ժողովում անցած է միաձայնությամբ, մինչդեռ Ազգային խորհրդի առաջարկը 15-անդամանոց մի մարմնի 5 անդամի ցանկության ձևակերպությունն է միայն, ուստի պետք է խորհրդակցեն այդ բանաձևի, ինչպես և համաձայնեցնող մարմնի մասին:

Ժողովի ընթացքում ուշ լինելու պատճառով շատ անդամներ և հրավիրյալներ հեռանում են»...

№ 3 Հայոց ազգային խորհրդի նիստի արձանագրություն³⁹:

№ 43 ԽԳ

Թիֆլիս, 20 դեկտեմբերի 1917 թ., 11:00

...«Բացակայ են Հ. Տեր-Օհանյան, Ա. Ստամբուլցյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան, Ռ. Տեր-Սինապյան, Ա. Բաբայան: Նիստի ներկա են բացի անդամները՝ Խ. Կարճիկյան, Վ. Բաբայան, Հ. Զավրյան և Արևմտահայ խորհրդի կողմից նախորդ նիստին ներկա եղած ութ հոգին: Նրանց թվում՝ Անդրանիկը...

Նախագահ Ա. Ահարոնյանը քննության է դնում թուրքահայ միացյալ, թե անջատ գործառնության խնդիրը, որ նախորդ ժողովում մնացել էր անվճիռ...

Անդրանիկ ասում է, թե հաստատ տեղեկություն կա, որ 45.000 հրացան, 3.000 մարդու ամեն պատրաստություն, 900 ձի և այլն կան Կարին, Մամախաթուն, որ հրամանատարը ցանկացել է մեր ձեռքը գա: Շտապենք, որ չկորցնենք...

Կոմիսարիատին իր գործերի կարգադրության համար տրված է իրավունք կազմել 4 գունդ և մի գունդ պահեստի, որպեսզի մեր հարևանները չասեն, թե սա ի՞նչ նոր գործառն է: Երբ այդ դիվիզիան կազմվի՝ ենթարկվելու է մեր կորպուսի հրամանատարին: Այդ գնդերը նրա հրամանով պիտի շարժվեն: Եթե հարձակվեցին, պիտի կռվի: Եթե ասեն, որ այդ գնդերը երկրի պահպանության համար են, կպատասխանեն՝ ֆրոնտով կպահվի երկիրը: Կարելի է հիմնականից ասել, թե այս մասն այստեղ պիտի լինի, այն մասը այնտեղ: Այս դիվիզիան զատ է մինչև կորպուսի մեջ մտնելը: Մա միլիցիա չէ, եթե միլիցիա լինէր, ոչ թնդանոթ, ոչ գնդացիք և ոչ ձիավոր կտային, կտային 5-ֆրանկանոց զվիցերական հրացան և վերջացավ: Փամփուշտը հատնելուց հետո ինչ կարելի է անել այդ հրացանով, երբ թշնամին մաուզեր և մոսին ունի: Եթե կոմիսարիատին ասեն՝ դիվիզիայի տե՞րն էս, պիտի պատասխանե. մինչև ֆրոնտ երթա, այնուհետև ենթակա է կորպուսին...

Ս. Հարությունյան. ...[Քանի որ օտարները դրամ են տալու,] գործը մեկ պետք է

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 98-103 շրջ.:

լինի, որ անջատ նպատակներին չծառայե... Օտարի օժանդակությունը մեզ չպետք է պարտավորեցնէ նրանց ծառայել: Օրինակ՝ գնալ Մոսկու, որ չպետք է լինի: Նա պետք է լինի ազգային մարմինների կոնտրոլին ենթակա, այդ հսկող մարմինը կարող ենք կազմել...

Ա. Երզնկյան. ...Հիմա լսում ենք, որ դաշնակիցներից դրամ պետք է ստանանք: Մեզ տանում էք փակ աչքերով. կուսակցական շրջանակներում սկսվել են դժգոհություններ: Իրավունք ունին պահանջելու, որ մեզանից թաքուն գործեր չարվին: Ջուր չէ, որ սոցիալիստ հեղափոխականները չեն գալիս մեր նիստերին:

Սեպուհ նկատում է. Վախենում եմ, որ այսօր էլ որոշ եզրակացության չգանք: Մենք երթանք, դուք խոսեք, երբ համաձայնության գաք՝ մեզ հայտնեք...

Ս. Մամիկոնյան. ...Ամիս ու կես առաջ հակառակ էինք թուրքահայերից որևէ գորք կազմելուն: Հետո... եկանք այն որոշման, թե կարելի է զատ-զատ գնդեր կազմել... Ի՞նչ կարիք կա, որ հատուկ թուրքահայ գորք լինի, ...[այն] կարող է գրգռել թուրքերին... Ազգային գորքերի կազմությունը մեր ու վրացիների մոտ կաղում է ոգևորության չգոյությամբ: Կորպուսի մեջ լցնելով՝ ազատվում ենք պատասխանատվությունից... Գաղտնիք չէ, որ [թուրքահայ դիվիզիան] կազմվում է հյուպատոսների ճնշման տակ: Կարծում են, թուրքահայ գորքն ավելի դյուրությամբ կենթարկեն դրանց: Կոմիսարիատին տված դրամը օտար դրամ է և մեզ օգտակար չէ: Դրանից միևնույն շատ կլինեն՝ օգուտ ոչինչ: Գալով այն մտքին, թե այդ գորքը կարող է երկիրը պահել սեպարատ հաշտությունից հետո՝ երազներ են: Թուրքիան հեշտությամբ կգրավե Հայաստանը...

Հ. Ամատունին. [Զատ գնդեր] ինձ համար ուժ չեն... Եթե մեր երկիրը վերադարձնեն թուրքերին, գիտենք, որ չենք կարող այդ ուժով պաշտպանել, բայց ժողովուրդը կորցնել չենք ուզում, նրա նահանջը կապահովենք... Այդ գորքի կազմությունը մեր կյանքի պահանջն է և ոչ օտար թելադրանք... Երկրում մեզանից անկախ կազմվում են գորամասեր, դրա դեմն առնել ոչ ոք չի կարող, և ոչ այդ ուժերը կարող ենք կորպուս մտցնել...

Անդրանիկ. խոսում է հուզված. Վերջին անգամն է խոսում եմ ձեզ հետ: Պահպանողական թե ոչ, ձեր բոլոր օժապտոյտները ձեզ չեն փրկելու՝ ոչ ոքի խաբել չեք կարող: Քանի որ դրությունն այսպես է. դուք զանազան տարրերից եք կազմված. նախկին ասածներս չլսեցիք, այսօր կատարվեց ձեր աչքի առջև. ասի՝ այստեղ ինքնապաշտպանություն՝ ուշ չդարձրիք: Եթե ինձ հայու զավակ կնկատեք, ես վաղը գնում եմ Էրզրում. ես, ձեր անմիտը, թույլ տալի՞ս եք, որ գնամ, խնդրեմ, գրավոր պատասխանեք, իրավունք տալի՞ս եք, որ գնամ այնտեղ հասարակ զինվոր լինեմ: Իսկ եթե ասեք. քո անունը փտանգավոր է, մի գնար, խնդրեմ, այդ էլ ինձ գրավոր ասեք: Եթե չեք տա, ես խզում եմ իմ կապերս [բոլորիդ հետ]: Մինակ եմ գնում իմ ժողովրդի պաշտպանության համար: Տալիս եք իրավունք:

Դառնալով Հ. Զավրյանին. – Բժիշկ, քեզ էլ ասում են, որ ինձ տված պաշտոնից հրաժարվում եմ, այդպես ասա, ուր պետք է: Ձեռքից գնում է թե այստեղ, թե այնտեղ:

Մեկնում է...

Կ. Մասունի. Խնդիրն իսկապես շատ ենք դանդաղեցնում: Եթե Հայաստանի կոմիսարիատը իր միլիցիան մեծացնէր, ոչ ոք քաղաքական խնդիր չէր հարուցանի, մանավանդ մարդ և դրամ չուզէին: Եթե այստեղից բոլոր թուրքահայերին շարժենք, ամենաշատը 3.000 մարդ պիտի ուղարկենք: Մեծ մասը մեր զինվորացուների՝ երկրումն են: Ով կուզէ լինի հրամանատարը՝ Անդրանիկ, թե մի ուրիշ, վանեցին Ախլաթ չի գնալու: Իր ընտանիքի համար կմեռնի և նեղն ընկած ժամանակ կգաղթեցնի տունը...

Հ. Զավրյան. ...Մեր դրամով անհնարին էր [5.000 հոգուց ավելի միլիցիա] կազմել, ահա թե ինչու դիվիզիա կազմել որոշեցինք... Հրամանատարին հայտնել ենք, ...բայց վերջն այդ բանը գլուխ չեկավ, որովհետև հրամանատարը շատ էր զբաղված և դժգոհ էր, որ գործերը դանդաղ են առաջ գնում... Ոմանց դավադրություն է թվում կոնսուլների հետ բանակցելը դրամի մասին, ...[թեև] դրամական խնդրի մասին նրանց հետ մենք անջատ խոսակցություն ունեցած չենք: Գլխավոր հրամանատարը... մարդիկ է ուղարկել Պարսկաստան անգլիացիներից դրամ ուզելու ռուս գործի համար: Նա խնդրում էր 500 միլիոն ռ.: Այն ժամանակ զինվորական կոմիսարն... խնդրել էր 20 միլիոնի վարկ: Անգլիացիք ասել էին, որ մենք դրամը տալիս ենք կոմիսարիատին, ...թե բոլոր ազգայնացած զորամասերը մենք կպահենք, կտանք բոլորի ռոճիկը, մնացածը հոգացեք դուք: Կովկասի կառավարությունն էլ... թղթադրամ խնդրել: Չեմ ծածկում, որ նրանք ցանկանում էին թուրքահայ ուժերից օգտվել, բայց առաջին իսկ քայլին ես ասի, որ եթե դուք մեր գործերին միջամտեք, այն ժամանակ կխզենք մեր հարաբերությունը ձեզ հետ... Ասում էք... մեր դիվիզիան... կարող է թուրքերին գրգռել: ...[Իսկ նրանք] լավ պատրաստվում են. 10-15.000 գերի զինվորներ... հավաքվել են Կարին, ...և սպասում են հարմար թույլի... Որքան կուզեք խոհեմ ու զգույշ եղեք, նրանք պատրաստում են իրենց գործը... Ամեն բան ունինք գնդերը կազմելու, եթե միացած չլինեն՝ անգլուխ գնդեր կլինեն... Պետք է բոլորին միացնել, դարձնել մի դիվիզիա... Ես այնքան ժամանակ խնդրում աղաչում էի՝ միջոցներ չէիք տալիս... Հնար չկար այլևս համբերելու...

Ա. Երզնկյան. ...Դաշնակիցներին կապվելով՝ այլևս հետ դառնալ չենք կարող: Այդ դաշնակիցներին ճանաչում ենք. մեզ ծախեցին, և երաշխիք չկա, թե նորից չեն ծախելու: Միևնույն է, պիտի հեռանաք երկրից: Ցանկալի է, որ դիվիզիա ունենաք Հայաստանի կոմիսարիատին կից, թուրքահայերից, լավ իմանալով, որ հետ դառնալ չպիտի կարողանանք բռնած ճամբից... Հատուկ հրամանատարություն ստեղծելու պետք չկա, դա ավանտյուրա է: Առայժմ թող գնան, հետո կտեսնենք, թե ինչ են անելու...

Դրվում է հայոց միլիցիական զորքերի պետի ընտրության խնդիր:

Հ. Արազյան. Թուրքահայերը համաձայն են, որ ժողովի այս կազմով զորքերի պետ ընտրվի, քանի որ մի կողմից թուրքահայ մասնաժողովն է 8 հոգուց բաղկացած, մյուս կողմից՝ Ազգային խորհուրդը...

Հ. Ջավրյան. Եթե կազմվելիքը զուտ միլիցիա լինի, սպաներ չեն գտնվի, քանի որ անվայելուչ է նրանց համար և անհրապույր ծառայել միլիցիայի մեջ:

Քվեարկվում և անցնում է հետևյալ որոշումը. «Կազմակերպվելու է Հայաստանի երկրապահ զորամաս: Այդ կազմակերպությունը գլուխ բերելու համար ընտրվում է մի մարմին երկու խորհուրդների կողմից, որ գործելու է Կոմիսարիատին կից և նրա աջակցությամբ: Ձորամասը կազմվելով՝ հետզհետե հանձնվում է հայկական կորպուսին»:

Դրվում է երկրապահ զորքի հրամանատարի ընտրության խնդիրը: Երկու խորհուրդներից քվեարկությանը մասնակցում են 6-ական մարդ, ընդամենը 12 հոգի: Առաջարկվում է երկու թեկնածու. Անդրանիկ և գնդապետ Մ. Միլիկյան: Գաղտնի քվեարկությամբ 9 ձայնով ընդդեմ երեքի՝ ընտրվում է Անդրանիկ:

Հայաստանի երկրապահ զորքի կազմակերպության համար ընտրվելիք մարմնի կազմը որոշվում է երեք անդամից: Նրանց ընտրությունը թողնվում է Արևմտահայ Բյուրոյի և Ազգային խորհրդի հատուկ կոմիտեի խառն ժողովին»:

№ 4 Հայոց ազգային խորհրդի նիստի արձանագրություն⁴⁰:

№ 45 ԽԵ

Թիֆլիս, 22 դեկտեմբերի 1917 թ.

«Բացակա են Ղ. Տեր-Ղազարյան, Ա. Երզնկյան Ներկա է՝ Անդրանիկ:

...Անդրանիկի միջադեպը.

Անդրանիկ ասում է. Եկա մի քանի խոսք ասելու: Կյանքիս մեջ անձնական վիրավորանք տված կամ ունեցած չեմ: Երեկվան ժողովում ես խիստ խոսեցի: Ի՞նչ կարիք ունի մարդ վիրավորվելու լեռնցու նման: Դուք օրվան կառավարությունն եք և մտածում եք ազգի մասին: Ես ես մտածում եմ: Ասացեք. գնա, մեռիր, երթամ մեռնեմ մեր ցեղի համար: Գալով փառքին՝ ոչինչ է: Ես ձեր կեսի չափ մտածած թող լինեմ, բայց հրդեհը մոտ է, մարենք միասին: Եկած եմ ներողություն խնդրելու, որ ոչ ոք վիրավորված չզգա ինձանից: Լսած եմ. դժգոհ եք կոչ անելուցս: Եթե կոչս վնասակար է, ասեք: Տասներկու

⁴⁰ ՀԱՍ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 107-109:

հեռագիր եմ տված, մարդիկ պիտի գան այստեղ, հաց ուտեն, բռնիկ չեն ուզելու և ազգի համար մեռնելու են: Ես հրաժարվեցի պաշտոնից՝ գեներալ Թ. Նազարբեգով ասավ. թող հալածանքը քեզ չվրդովե, անցիր գործի գլուխ: Եկած եմ իմանալու, թե ի՞նչ պետք է անենք միասին: Այս է իմ վերջին խոսքը:

Նախագահը. ...Մեզ համարում ես կառավարություն, և մենք ենք իրոք պատասխանատու ճանաչվում... Որովհետև դու մեծ անուն ունիս, մենք վախենում ենք, որ դրանից մի վնաս հասնի մեզ... Ուր էլ լինես՝ չմոռանաս, որ Ազգային խորհուրդը վախենում է պատասխանատվությունից:

Անդրանիկ. Թուրք ճակատն ավելի թույլ է, քան Կովկասի թուրքը: Եթե իմանայի, թե ձեր սառնասրտության շնորհիվ մի օր պիտի կարողանայինք երևան գալ պատրաստ՝ ոչինչ: Բայց դուք գործնական քայլեր չէք անում:

Ս. Հարությունյան... Գեներալ Թ. Նազարբեգով անջատ քայլեր չի անում, թեև քեզանից բարձր է իր պաշտոնով:

Սրանով սպառնված է համարվում միջադեպը»...

№ 5 Հայոց ազգային խորհրդի նիստի արձանագրություն⁴¹

№ 62 ԿԲ

Թիֆլիս, 14 հունվարի 1918 թ., 8:30

«Բացակա են Վ. Տեր-Օհանեան, Ս. Մամիկոնյան: Ներկա են՝ Խ. Կարճիկյան, Անդրանիկ:

Անդրանիկի զեկուցումը

Անդրանիկ. Չգիտեմ ձեր ուզած խաղաղությունը ինչո՞վ պիտի երաշխավորվի, և մեր ժողովուրդը նաև խաղաղության ժամանակ ինչպե՞ս պիտի ապահովվի: Այդ ձեր գործն է: Բայց զինվորներին հագուստ, հաց կարո՞ղ եք ապահովել: Լսած եմ, որ Էրզրում 30.000 զորքի համար 6 ամսվան պաշար կա: Տրապիզոնի ճակատում մարդ չկա, չկա և մթերք: Ֆրոնտում շատ քիչ ուժեր կան, բայց քիչ մթերք, Խնուս և Վան նույնպես շատ քիչ ուժ կա, Ալաշկերտ ևս շատ չնչին ուժեր են: Ալճավազ և Ախլաթ քրդերն ազատ բանակցում են թուրքերի հետ: Վադն ինչ կլինի՝ չգիտեմ: Մարդիկ եմ ուղարկել գավառ՝ զինվոր հավաքելու: Երևանի կողմերը Հայաստանի ապահովության խորհուրդը հայտարարել է ժողովրդին, թե զինվորացուների ընտանիքներին ապահովություն չկա, եթե նրանք լսեն Անդրանիկին: Այս գործերի կարգադրության մասին մտածեք»:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 137 շրջ.-139:

№ 6 Հայոց ազգային խորհրդի նիստի արձանագրություն⁴²

№ 69 ԿԹ

Թիֆլիս, 5 փետրվարի 1918 թ.

«Բազակա են Ս. Հարությունյան, Ա. Երզնկյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան, Հ. Տեր-Օհանյան, Պ. Զաքարյան, Ս. Մամիկոնյան: Ներկա են՝ գեն. Թ. Նազարբեկյան, գեն. Գ. Կորգանյան, Զինվորական խորհուրդի գործադիր մարմինը, Պ. Լևոնյան, Ա. Պապուկյան, Անդրանիկ, Մ. Արզումանյան, Գ. Զամոյան, Գ. Ղազարյան:

Կացությունը Բաբերդի և Երզնկայի անկումից հետո:

Անդրանիկ. Կարծես ուզում էք պաշտպանության ծրագիր մշակեք, պիտի ասեք մեր անելիքը, մենք ծրագիր կմշակենք: Բաթումը շուտով կվերցնեն: Մեր ժողովրդի ոգևորությունը մեծացրիք: Իմ կարծիքով, պետք է պահել Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս գիծը, ինչպես և մինչև Երևան: Պարսկաստանի գիծը կտրված է, ուստի ամենից վտանգվածը Վանն է: Պետք է բոլոր սպաներին ֆրոնտ ուղարկել, չգնացողներին վռնդել: Զինվորական զանազան մարմինները վերացնել: Մինչև այժմ թուրքերին գենք ծախող հայեր կան. այդ պիսիներն գնդակահար անել: Եթե Խնուս-Կարին 6.000 մարդ հանեք, մենք ապահովված ենք: Կովկասի վտանգը Արդահանի կողմից կլինի: Կաղզվանի ճանապարհը պունկտեր բանալով պետք է հասնել մինչև Խնուս, Մանազկերտ: Չինգիլի՝ թեկուզ և ուժով պետք է բանալ, Երևան 2.000 մարդ կան, որոնց կարելի է [գործադրել] այդ նպատակով: Մեր կացության վտանգն այն է, որ պաշտպանության գիծը շատ է երկար Բաթում-Օլթի-Ջուլֆա: Այնուհետև մենք չգիտենք, թե ինչ կա ամեն պահեստում: Ունիմ 11.000 մարդ, եթե ինտ[ե]լիգենտ ուժեր չուղարկեք տելեֆոնի համար, մենք կկտրվենք:

Գեն. Թ. Նազարբեկյան. ...Մեր ուղարկված լրացումներից ոչ մի մարդ չի հասել: Այնտեղ III գնդից ամեն օր մարդիկ փախչում են... Թուրքերը փոքրիկ ուժերով մեզ կստիպեն նահանջել, քանի որ մեր ուղարկածներն անվարժ են:

Մ. Արզումանյան. ...Ղարաբաղցիք որոշել են Թիֆլիսի ճանապարհը ապահովել, ինքը համաձայն է ճամբան բանալ, եթե նրան մեր կորպուսից տան 500 մարդ:

Որոշում. Այդ ուժը տալ Մ. Արզումանյանին III գնդից և ձիավոր գնդից...»

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 146-147 շրջ.: